

RACIONALITÁS ÉS TÁRSADALOM

Peter Abell (ed.) „Rational Choice Theory” című könyvéről
(Schools of Thought in Sociology, no. 8.
An Elgar Reference Collection, 1991)

1991-ben a *Schools of Thought in Sociology* sorozatban¹ jelent meg Peter Abell válogatása. A mintegy négyszáz oldalas könyv átfogó képet ad a racionális döntések elméletén („*rational choice theory*”, a továbbiakban RDE) nyugvó szociológia elmélettörténeti előzményeiről, fejlődésének fontosabb állomásairól, az irányzatot ért kritikákról, valamint betekintést enged az RDE szociológiai alkalmazásaiba. A kötet — tudomásom szerint — a témában született klasszikus tanulmányok mindeddig legteljesebb gyűjteménye², s így kiválóan alkalmas arra, hogy eligazítsa az érdeklődőket, oktatási segédeszközként vagy kézikönyvként segítse az irányzat megismerését, árnyalja a róla — szakemberekben és laikusokban — kialakult képet.

A kiválasztott tanulmányokat három részre osztotta a szerkesztő. Az első részben (*Foundations*) szereplő hét írás az irányzat korai képviselőiről és áramlatairól, intellektuális előzményeiről tájékoztat. A kötet G. C. Homans tanulmányával (*Social Behavior as Exchange*, 1958), a behaviorista csereelmélet alapvetésével indul. Felfogásában a csere a csoportszerkezet kialakulásának és megszilárdulásának elsődleges forrása. A társadalmi viselkedés anyagi és nem anyagi javak cseréjeként történő értelmezése a behaviorista pszichológia, a közgazdaságtan és a kiscsoportkutatás egyes eredményeinek integrálását feltételezi. Homans olyan, az RDE szempontjából kulcsfogalmakat alkalmazott a szociológiai elemzésben, mint a cselekvési alternatívák költsége és haszna, a csökkenő határhatás elve, a profit vagy a csere egyensúlya. Fejtegetései — a sokat bírált Skinner-féle pszichológiai alapoktól függetlenül — az egymástól kölcsönösen függő egyéni viselkedési megnyilvánulások („stratégiai interakcióik”) egyik legnagyobb hatású megfogalmazásaként váltak ismertté. R. M. Emerson tanulmányának (*Power-Dependence Relations*, 1962) témája a kölcsönös hatalmi relációk kiegyensúlyozottsága. Írása szintén a csereelmélet klasszikus művei közé tartozik, annak ellenére, hogy fogalmi javaslatait szintén sok kritika érte. A hatalmi egyensúly különféle típusait azonosította, s bemutatta, hogyan vezetnek a hatalomkiegyenlítő mechanizmusok — mindenekelőtt a kiegyenlítetlenség csökkentésére irányuló stratégiák — csoportok, csoportnormák, szerepek és státuszhierarchia kialakulásához. A kép, amelyet Emerson a hatalmi viszonyokról felvázolt, lényegénél fogva szociológiai: két szereplő hatalmi egyensúlya általában hatalmi relációk hálózatába ágyazódik, nem elszigetelt a tágabb társadalmi-politikai környezettől. E tételben rejlik annak magyarázata, hogy miért hatottak Emerson fejtegetései a későbbiek során ösztönzőleg a koalícióalakítás elméleteire, a csereelmélet és a hálózatelemzés találkozására, valamint a hatalmi és alkuviszonyok játékelméleti értelmezésére. Éppen ez utóbbira vállalkozik a válogatás következő két tanulmánya,

mindkettő J. C. Harsanyi munkája (*Measurement of Social Power, Opportunity Costs, and the Theory of the Two-Person Bargaining Games*, 1962; *Measurement of Social Power in n-Person Reciprocal Power Situations*, 1962). A hatalomról szóló kortárs társadalomtudományi írások jó részére alig vagy egyáltalán nem hatottak az efféle formalizált modellek. A szerkesztő szerint — többek között — éppen ez indokolja ilyen technikai jellegű fejtegetések szerepeltetését az elsősorban szociológusoknak szánt válogatásban. A két tanulmány — amellet hogy kifejti és a hatalmi- és alkuviszonyokra alkalmazza a játékelmélet alapgondolatait — a világos érvelés mintája, ami Abell szerint ugyancsak ritka a témában született hagyományosabb szociológiai értekezések között. A következő írás szerzője Mancur Olson, akinek klasszikus művéből, *A kollektív cselekvés logikájából*³ magyar nyelven is olvashatók részletek. Itt szereplő tanulmányában (*Economics, Sociology, and the Best of All Possible Worlds*, 1968) a közgazdaságtan és a (Parsons-féle) szociológia társadalomképét, a két tudomány különbözőségét és kapcsolatát vizsgálja. Álláspontja szerint a társadalomtudományok közötti alapvető különbségek nem a vizsgált témákban, hanem az előfeltevésekben, a vizsgálati módszerekben és következtetésekben mutatkoznak. A közgazdaságtan (pontosabban a mikroökonómia) általános relevanciáját mindenekelőtt az adja, hogy a racionális cselekvésnek — s nem az anyagi javak termelésének, fogyasztásának és piaci cseréjének — a tudománya. A szociológia jelentőségét más társadalomtudományok számára elsősorban az adja, hogy a közös meggyőződések és értékek szocializációját, valamint a társadalmi szerepeket tanulmányozza. A két tudomány különbözőségéről kifejtett álláspontját az „ideális” társadalom közgazdaságtani és szociológiai felfogásával illusztrálja. A bevezető rész hatodik írása ismét a társadalmi csere elméletéhez kanyarodik vissza. Anthony Heath tanulmánya (*Economic Theory and Sociology: A Critique*, 1968) ugyanis Peter Blau 1964-ben megjelent *Exchange and Power in Social Life* című könyvének a bírálata. A terjedelmesebb, könyv alakban is megjelent kritika⁴ a közgazdasági elmélet szociológiai alkalmazásának buktatóira hívja fel a figyelmet. A válogatásban szereplő írásban Heath egyrészt rekonstruálja Blau főbb gondolatait, másrészt rámutat számos fontos technikai kérdésben elkövetett hibájára, pontatlanságára. Megkérdőjelezi Blau feltevését, hogy az emberek atomisztikusan viselkednek, s hogy ennek alapján a csoportviselkedés megérthető az egyéni cselekvések pusztá aggregációjaként. Fonák módon a közgazdász Heath éppen azt bírálja a szociológus Blau művében, amit a szociológusok előszeretettel vetnek a közgazdászok szemére. R. Hardin tanulmánya (*Collective Action as an Agreeable n-Prisoners' Dilemma*, 1971) zárja az előfutárok bemutatását. A szerző elsőként vállalkozott a kollektív cselekvés problematikájának szabatos játékelméleti interpretációjára, s bemutatta, hogyan lehet az Olson-féle döntéseméleti érvelést a stratégiai racionalitás keretei közé illeszteni. Modelljében — mely a később megjelent könyvének⁵ egyik kulsgondolata — megteremti a kapcsolatot a kollektív cselekvés, a közjavak problémája és a játékelmélet között.

A kötet második részében (*Theoretical Critique and Development*) szereplő tíz tanulmány azt hivatott bemutatni, hogyan fejlődött az RDE-n nyugvó szociológia — nem utolsó sorban a különböző bírálatok eredményeképpen — önálló, paradigmatis

igényű irányzattá. A sort az RDE egyik vezéralakjának, J. S. Colemannek magyarul is olvasható⁶ tanulmánya (*Social Theory, Social Research, and a Theory of Action*, 1986) nyitja. A programszerű fejtegetések a célkövető (racionális) cselekvés fogalmának a szociológiaelméletbe történő beillesztését szorgalmazzák. Coleman vázlatosan áttekinti a társadalomelmélet és az empirikus társadalomkutatás alakulását Amerikában, s arra a következtetésre jut, hogy a Parsons-féle megközelítés 1937 után — a *The Structure of Social Action* megjelenését követően — fokozatosan eltávolodott a korábbi cselekvéseméleti alapoktól. Fonák módon, míg a robbanásszerű fejlődésnek indult empirikus (kérdőíves) adatgyűjtési és -elemzési technikák értelemszerűen egyénekből indulnak ki, addig az uralkodó elmélet — a strukturalista funkcionalizmus — egyre inkább megfelelkezik az elemzés individuális szintjéről. E hiányosság áthidalására vázolja fel a mikro- és makroszint közötti kapcsolat megteremtésének sajátos cselekvéseméleti modelljét, mely később az 1990-ben megjelent *Foundations of Social Theory* című hatalmas monográfiájának nyitófejezetében a metateoretikus fejtegetések alapjául szolgál. A tanulmány felvázolja az egyéni cselekvések stratégiai strukturálódásának lehetséges eseteit, a piactól a formális szervezeteken keresztül a társadalmi szerződésig, továbbá felveti a normarendszerek kialakulásának cselekvéseméleti magyarázatát. A következő írás (*A Reconsideration of the Rationality Postulate: Right Hemisphere Thinking in Economics*, 1981) alapvetően kritikai hangvételű. A szerzők, E. E. Williams és M. C. Findlay a jobb és bal agyfélteke eltérő kognitív tulajdonságainak jól ismert megkülönböztetéséből kiindulva amellet érvelnek, hogy a racionális, haszonmaximalizáló cselekvés feltevése — akár szűkebb (közgazdaságtani), akár általánosabb (pl. a Simon-féle korlátozott racionalitás) formájában — indokolatlan a legtöbb társadalmi jelenség magyarázatában. A tanulmány a racionalitás problematikáját a pszichológia, a leíró (deskriptív) döntésemélet irányába viszi, rámutatva többek között arra, hogy a jobbféltekés gondolkodás fontos meghatározója, alakítója az egyéni preferenciáknak. A következő három írás a nyolcvanas években önálló irányzattá vált ún. analitikus marxizmus döntéseméleti áramlatát mutatja be. J. Elster tanulmánya (*Marxism, Functionalism, and Game Theory*, 1982) egyfelől a funkcionalista érvelésen nyugvó marxista társadalomelmélet kritikája, másfelől rámutat a játékelméleti modellek alkalmazási lehetőségeire olyan — hagyományos marxi ihletésű — témákban, mint a társadalmi osztályokon belüli szolidaritás és kooperáció, az osztályharc és forradalom vagy a munkás-tőkés koalíció. A kritika egyik címzettje G. A. Cohen. Az ő válasza (*Reply to Elster on Marxism, Functionalism, and Game Theory*, 1982) követi Elster írását. J. Roemer rövid okfejtése (*Methodological Individualism and Deductive Marxism*, 1982) — szintén a vitához kapcsolódva — sorakoztat fel további érveket a játékelméleti megközelítés osztályelemzési alkalmazása mellett. Roemer álláspontjának⁷ jelentős hatása volt a szociológiai osztályelméletekre, elsősorban E. O. Wright munkásságán⁸ keresztül. A következő tanulmány (*The Contribution of Rational Choice Theory to Macrosociological Research*, 1988), mely a racionális döntések és társadalmi következményeik közötti kapcsolat szisztematikus áttekintésére vállalkozik, szintén olvasható magyarul.⁹ A szerzőpáros, D. Friedman és M. Hechter szerint a preferenciák, a lehe-

tőségkölségek vagy az intézményi korlátok biztosíthatják az említett kapcsolatot. Álláspontjuk illusztrálására több empirikus tanulmányt mutatnak be, melyek egyúttal az RDE alkalmazási lehetőségeinek gazdagságát érzékeltetik. Az RDE leíró (deskriptív) ágának kiemelkedő képviselője, D. Kahneman és A. Tversky. A kötetben szereplő tanulmányukban (*Choices, Values, and Frames*, 1984) ún. lehetőségelméletük („prospect theory”) lényegét fejtik ki. Az RDE követői korábban egyöntetűen elfogadták a szubjektív hasznosság elméletét a kockázat körülményei között megszülető döntések kritériumaként. A lehetőségelmélet viszont éppen arra mutat rá, hogy a szóban forgó elmélet nem ad adekvát leírást a valóságos döntésekről. Így egyrészt gazdagítja és pontosítja a racionális döntések leíró elméletét, másrészt empirikusan megalapozottabb kiindulópontot kínál a szociológiai elemzések számára. H. Margolis tanulmánya (*A New Model of Rational Choice*, 1981) alapvető szociológiai kérdést vet fel: hogyan modellezhetők az RDE segítségével azok a situációk, melyekben az egyének kollektívumoknak (pl. szervezeti vagy csoportaltruizmusnak) kötelezik el magukat? Elemzésében sajátos megoldást kínál a közjavak előteremtésének problémájára. A. Stinchcombe fejtegetései (*Reason and Rationality*, 1986) arra hívják fel az olvasó figyelmét, hogy a szándékos cselekvés tágabb kategória, mint a racionális cselekvés. A második rész utolsó tanulmánya (*The Many Faces of Power and Liberty*, 1977) a szerkesztő munkája. A hatalom elemzését helyezi cselekvéselméleti perspektívába, a preferenciákat külső (exogén) adottságként kezelve, de egyúttal felveti az olyan esetek elemzésének lehetőségét is, melyekben a preferenciák belső (endogén) tényezők. Továbbá az RDE szemszögéből megvizsgálja G. H. von Wright metodológiai álláspontját, melynek lényege, hogy a gyakorlati szillogizmus („intencionális magyarázat”) ugyanolyan szerepet játszik a társadalomtudományokban, mint a deduktív-nomologikus modell a természettudományokban.

A kötet hét tanulmányból álló harmadik része (*Applications: Theoretical and Empirical*) az RDE analitikus és empirikus alkalmazásaiból ad ízelítőt. K. Kosaka fejtegetéseiben (*A Model of Relative Deprivation*, 1986) az RDE — Raymond Boudon egy korábbi modelljéből¹⁰ kiinduló — mintaszerű alkalmazását láthatjuk: világos axiómák, a cselekvők kölcsönös függésének szerkezete, empirikusan felülvizsgálható következtetések. R. Axelrod és W. D. Hamilton (*The Evolution of Cooperation*, 1981) visszatér a kollektív cselekvés–közjavak–fogolydilemma problémakörhöz és bemutatja, hogyan alakulhat ki az együttműködés mint stabil stratégia racionális cselekvők között, ha mód van az interakció ismétlődésére. A. Carling (*Exploitation, Extortion and Oppression*, 1987) az írása címében szereplő, egymáshoz szorosan kapcsolódó jelenségek — kizsákmányolás, kikényszerítés, elnyomás — RDE-n nyugvó értelmezését adja Roemer és Elster korábbi munkáira támaszkodva. A következő két írás (*Economists Free Ride, Does Anyone Else?* 1981; *The Paradox of Group Size in Collective Action: A Theory of the Critical Mass II*, 1988) a potyautas probléma empirikus megalapozási kísérleteiről tájékoztat. Az elsőben G. Marwell és R. E. Ames egy kísérletsorozatról számol be, mellyel a potyautas hipotézist ellenőrizték különböző körülmények között és különböző sokaságokon. Az eredmények több szempontból is megkérdőjelezik a

hipotézis ún. erős változatának empirikus érvényességét és általánosságát, s ezzel az elméleti tézisek empirikus relativizálása előtt nyitnak utat. A másodikban P. E. Oliver és G. Marwell szintén egy Olson-tézist — nevezetesen, hogy a potyautasok száma emelkedik a csoport méretének növekedésével, s így a nagyobb csoportok súlyosabb problémákkal kerülnek szembe közjavak realizálásakor — tesz kritikai elemzés tárgyává. A csoportméret hatása valójában a közjószág előteremtésének költségeitől függ. Ha a költség emelkedik a csoport méretével, akkor Olson megállapítása helyes. Ha viszont a költségek nem változnak a csoportmérettel, akkor Olson tézisének épp az ellenkezője igaz. E felismerés — az eredeti elméletet finomítva — lehetővé teszi, hogy megértsünk számos olyan empirikus tényt (pl. a lázadások számát), mely ellentmondani látszik Olson egyes megállapításainak. A kötet két utolsó, szintén a kollektív cselekvéssel foglalkozó tanulmánya közül az elsőben (*Collective Sanctions and the Creation of Prisoners' Dilemma Norms*, 1988) D. D. Heckathorn amellett érvel, hogy a kívülről kikényszerített kollektív szankciók olyan normák kialakulásához vezetnek, melyek a fogoly dilemmája típusú szituációkban szabályozzák a résztvevők viselkedését. A másodikban (*A Theory of Ethnic Collective Action*, 1982) M. Hechter, D. Friedman és M. Appelbaum az etnikai alapú kollektív cselekvések gyakoriságának magyarázatára használják az RDE-t. Az RDE premisszáira támaszkodva a népszerű strukturalista elméletek alternatíváját dolgozzák ki. Bemutatják, hogy miért nem csatlakozik szükségképpen az egyén a kollektív megmozduláshoz, még akkor sem, ha az végül is előnyökkel kecsegtet, s miért nem alakul ki mindig kollektív cselekvés a leghátrányosabbban megkülönböztetett etnikai csoportokban.

A kötet összeállításakor a szerkesztő következetesen az RDE szociológiai vonatkozásait tartotta szem előtt. Ezt még akkor is a szerkesztés erényei között lehet említeni, ha legalább két problematikus következménnyel jár. Az egyik az, hogy az irányzat olyan jelentős képviselői kimaradtak a válogatásból — mint G. Becker, A. Rapoport, A. Sen, D. North, A. Hirschman, T. Schelling, H. Simon — akik nem szociológusok, de munkáikkal meghatározó módon hatottak az RDE-n nyugvó szociológiára is. A másik: az intellektuális előzmények kizárólag ilyen szempontú bemutatása félrevezető, azt a látszatot keltheti, mintha az RDE legfontosabb elmélettörténeti előzménye a társadalmi csere elmélete lenne. Az RDE kialakulásában a mikroökonómiának, a döntés- és játékelméletnek volt *meghatározó* szerepe, s ezt a ténytet nem tükrözik kellőképpen a kötet első részében szereplő írások. Azt pedig, hogy miért nem kaptak helyet a válogatásban az RDE-nek olyan nagy hatású *szociológus* képviselői, mint R. Boudon, S. Lindenberg, R. Wippler, K. D. Opp vagy A. Oberschall — hogy csak néhány nevet említsek —, főleg a szerkesztő ízlése és érdeklődése, s persze a terjedelmi korlátok magyarázzák. Lehet vitatkozni azon, hogy mennyire indokolt Cohen vagy Stinchcombe tanulmányának beválogatása, akik munkásságuk során csak érintőlegesen kerültek kapcsolatba az RDE-vel, s kifejtett érveik sem járultak hozzá meghatározó módon az elmélet továbbfejlődéséhez vagy bírálatához. Persze ilyen és hasonló ellenvetések szinte minden válogatással szemben tehető. Napjainkban azonban már több terjedelmes tanulmánykötet is az érdeklődők rendelkezésére áll¹¹, s ezekből ki-ki saját ízlése,

felkészültsége és érdeklődése szerint készítheti el a maga RDE mozaikját, áthidalva az egyes válogatások tartalmi és műfaji sajátosságaiából, szerkesztői koncepcióiból és terjedelméből szükségképpen fakadó korlátokat.

Jegyzetek

- ¹ A sorozatban, amelyet John Urry (Professor of Sociology, Lancaster University) szerkeszt, eddig a következő kötetek láttak napvilágot (zárójelben a szerkesztő neve): 1. *The Sociology of Elites* I., II., III. (John Scott); 2. *Ethnomethodological Sociology* (Jeff Coulter); 3. *Functionalist Sociology* (Paul Colomy); 4. *Neofunctionalist Sociology* (Paul Colomy); 5. *Critical Sociology* (Larry Ray); 6. *Formal Sociology* (Larry Ray); 7. *Symbolic Interactionism* I., II. (Ken Plummer); 8. *Rational Choice Theory* (Peter Abell); 9. *Post-Structuralist and Post-Modernist Sociology* (Scott Lash). Előkészületben: *Positivist Sociology* (Peter Halpenny); *Psychoanalytic Sociology* (M. Rustin and J. Preger).
- ² Például Jon Elster 1986-os *Rational Choice* (New York) c. válogatásánál mind terjedelmileg, mind tematikusan sokkal gazdagabb Peter Abell köteté.
- ³ *Szociológiai Füzetek*, 29. Budapest 1982. Lásd még: Mancur Olson: *Nemzetek felemelkedése és hanyatlása*. Budapest 1987.
- ⁴ Anthony Heath: *Rational Choice and Social Exchange*. Cambridge 1986.
- ⁵ Russel Hardin: *Collective Action*. Baltimore 1982.
- ⁶ *Szociológiai Figyelő*, 1989/3.
- ⁷ Roemer elméletének teljes kifejtése *A General Theory of Exploitation and Class* (Cambridge, Mass., 1982) c. könyvében található.
- ⁸ E. O. Wright: *Classes*. London 1985.
- ⁹ *Replika*, 1991/4.
- ¹⁰ Raymond Boudon: *The Logic of Relative Frustration*. A tanulmány a szerző *The Unintended Consequences of Social Action* (New York, 1981) c. könyvében jelent meg.
- ¹¹ Lásd pl.: B. Barry–R. Hardin (eds.): *Rational Man and Irrational Society? An Introduction and Sourcebook*. Beverly Hills–London–New Delhi 1982.; R. M. Hogarth–M. W. Reder (eds.): *Rational Choice: The Contrast between Economics and Psychology*. Chicago 1987.; M. Hechter–K. D. Opp–R. Wippler (eds.): *Social Institutions. Their Emergence, Maintenance, and Effects*. New York 1990.; M. Zey (ed.): *Decision Making. Alternatives to Rational Choice Models*. Newbury Park–London–New Delhi 1992.; J. S. Coleman–T. J. Fararo (eds.): *Rational Choice Theory. Advocacy and Critique*. Newbury Park–London–New Delhi 1992.; *Rationality and Society*, 1992/1 (Special Issue: The Use of Game Theory in the Social Sciences); *Rationality and Society*, 1992/4 (Special Issue: The Rational Choice Perspectives).